

Η ΑΝΟΔΟΣ ΤΗΣ ΑΣΗΜΑΝΤΟΤΗΤΑΣ*

ΟΛΙΒΙΕ ΜΟΡΕΛ: Θά ήθελα κατ' ἀρχήν νά θυμίσουμε τήν πνευματική σας πορεία, πορεία μή τυπική καί συνάμα συμβολική. Πῶς κρίνετε σήμερα τήν περιπέτεια πού ξεκίνησε τό 1946 καί ὀνομαζόταν Σοσιαλισμός ἢ Βαρβαρότητα;

ΚΟΡΝΗΛΙΟΣ ΚΑΣΤΟΡΙΑΔΗΣ: Γά ἔχω ἤδη περιγράψει ὅλα αὐτά τουλάχιστον δύο φορές,¹ κι ἔτσι θά εἶμαι πολύ σύντομος. Ἄρχισα ν' ἀσχολοῦμαι μέ τήν πολιτική πολύ νέος. Ἀνακάλυψα ταυτόχρονα τή φιλοσοφία καί τόν μαρξισμό στά δώδεκά μου χρόνια, καί προσχώρησα στήν παράνομη ὀργάνωση τῆς Κομμουνιστικῆς Νεολαίας στά χρόνια τῆς δικτατορίας τοῦ Μεταξᾶ, στήν τελευταία τάξη τοῦ γυμνασίου, δεκαπέντε χρονῶν. Ὑστερα ἀπό λίγους μήνες οἱ σύντροφοι τοῦ πυρήνα μου (θά ἔθελα νά σημειώσω ἐδῶ τά ὀνόματά τους: Κοσκινᾶς, Δωδόπουλος καί Στρατῆς) πιάστηκαν, ἀλλά, παρ' ὅτι τούς βασάνισαν ἄγρια, δέν μέ κατέδωσαν. Ἔτσι ἔχασα τήν ἐπαφή μου. Τήν ξαναβρῆκα μονάχα στίς ἀρχές τῆς γερμανικῆς κατοχῆς. Ἀνακάλυψα γρήγορα πῶς τό Κομμουνιστικό Κόμμα δέν εἶχε τίποτα τό ἐπαναστατικό, καί ὅτι ἦταν ἀπλῶς μιά σοβινιστική καί ἐντελῶς γραφειοκρατική ὀργάνωση (σήμερα θά λέγαμε: μιά ὀλοκληρωτική μικροκοινωνία). Μετά ἀπό μιά προσπάθεια «μεταρρύθμισης» πού ἐπιχείρησα μαζί μέ ἄλλους συντρόφους, πού ἐννοεῖται ἀπέτυχε γρήγορα, ἀποχώρησα καί προσχώρησα στήν πιό ἀριστερή τροτσκιστική ὁμάδα, πού

* Συζήτηση μέ τόν Olivier Morel πού ἔγινε στο Radio Plurielle στίς 18 Ἰουνίου 1993 καί δημοσιεύτηκε στό *La République internationale des lettres*, τόν Ἰούνιο τοῦ 1994.

1. Στή «Γενική εἰσαγωγή» τῆς *Γραφειοκρατικῆς Κοινωνίας*, τόμ. Ι, ἐκδ. Ἰψίλον, 1982, καί στό «Fait et à faire», ἐπίλογο στό *Autonomie et Autotrans-formation de la société, la philosophie militante de Cornelius Castoriadis*, Γενεύη-Παρίσι, Droz, 1989.

τή διεύθυνε μιά αλησμόνητη μορφή επαναστάτη, ο Σπύρος Στίνας. Κι εκεί όμως, χάρις και στην ανάγνωση ορισμένων βιβλίων που είχαν διασωθεί ως εκ θαύματος από την πυρά της δικτατορίας (Σουβάριν, Τσίλιγκα, Σέρζ, Μπαρμίν –και βέβαια του ίδιου του Τρότσκι, ο οποίος ήταν προφανές ότι ναί μόν ἄρθρωνε τό ἄλφα, βῆτα, γάμμα, ἀλλά δέν ἤθελε νά συνεχίσει λέγοντας δέλτα, ἔψιλον, ζῆτα), ἄρχισα γρήγορα νά σκέφτομαι πώς ἡ τροτσικιστική ἀντίληψη ἦταν ἀνίκανη νά ἐξηγήσει τή φύση τόσο τῆς «ΕΣΣΔ» ὅσο καί τῶν κομμουνιστικῶν κομμάτων. Ἡ κριτική τοῦ τροτσικισμοῦ καί ἡ προσωπική μου ἀντίληψη διαμορφώθηκαν ὀριστικά στή διάρκεια τῆς πρώτης ἀπόπειρας σταλινικοῦ πραξικοπήματος στήν Ἀθήνα, τό Δεκέμβρη τοῦ 1944. Ἐγινε τότε πράγματι φανερό ὅτι τό ΚΚ δέν ἦταν ἓνα «ρεφορμιστικό κόμμα» σύμμαχο τῆς μπουρζουαζίας, ὅπως πίστευε ἡ τροτσικιστική ἀντίληψη, ἀλλά πώς στόχο του εἶχε νά καταλάβει τήν ἐξουσία ὥστε νά ἐγκαθιδρύσει ἓνα καθεστῶς ἴδιου τύπου μ' ἐκεῖνο πού ὑπῆρχε στή Ρωσία –πρόβλεψη πού ἐπιβεβαιώθηκε περίτρανα μέ τά γεγονότα πού ἀκολούθησαν μετά τό 1945 στίς χῶρες τῆς Ἀνατολικῆς καί Κεντρικῆς Εὐρώπης. Αὐτό μέ ἔκανε ἐπίσης νά ἀπορρίψω τήν ἀποψη τοῦ Τρότσκι πώς ἡ Ρωσία ἦταν ἓνα «ἐκφυλισμένο ἐργατικό κράτος» καί ν' ἀναπτύξω τήν ἀντίληψη ὅτι ἡ ρωσική ἐπανάσταση εἶχε ὀδηγήσει στήν ἐγκαθίδρυση ἑνός νέου τύπου καθεστώτος ἐχμετάλλευσης καί καταπίεσης, ὅπου μιά νέα κυρίαρχη τάξη, ἡ γραφειοκρατία, εἶχε σχηματιστεῖ γύρω ἀπό τό Κομμουνιστικό Κόμμα· ἀποψη πού καί σήμερα τή θεωρῶ σωστή. Τό καθεστῶς αὐτό τό ὀνόμασα ὀλικό καί ὀλοκληρωτικό γραφειοκρατικό καπιταλισμό. Ὅταν ἤρθα στή Γαλλία στά τέλη τοῦ 1945 ἐξέθεσα τίς ιδέες αὐτές στό γαλλικό τροτσικιστικό κόμμα, πράγμα πού μάζεψε γύρω μου ὀρισμένους συντρόφους, μέ τούς ὀποίους σχηματίσαμε μιά τάση πού ἀσκοῦσε κριτική στήν ἐπίσημη τροτσικιστική πολιτική. Τό φθινόπωρο τοῦ 1948, ὅταν οἱ τροτσικιστές ἀπεύθυναν στόν Τίτο, πού τότε τά εἶχε χαλάσει μέ τή Μόσχα, τήν τερατώδη ἀλλά καί γελοία πρόταση νά σχηματίσουν μαζί του ἓνα ἐνιαῖο μέτωπο, ἀποφασίσαμε νά κόψουμε τίς σχέσεις μας μέ τό

τροτσικιστικό κόμμα καί ἰδρύσαμε τήν ὀμάδα καί τό περιοδικό *Σοσιαλισμός ἢ Βαρβαρότητα*: τό πρώτο τεῦχος κυκλοφόρησε τό Μάρτη τοῦ 1949. Τό περιοδικό ἐξέδωσε 40 τεύχη ὡς τό καλοκαίρι τοῦ 1965 καί ἡ ἴδια ἡ ὀμάδα διαλύθηκε τό 1966-1967. Ἡ δουλειά ὀλα αὐτά τά χρόνια συνίστατο κατ' ἀρχήν στήν ἐμβάθυνση τῆς κριτικῆς τοῦ σταλινισμοῦ, τοῦ τροτσικισμοῦ, τοῦ λενινισμοῦ καί ἐντέλει τοῦ μαρξισμοῦ καί τοῦ ἴδιου τοῦ Μάρξ. Τήν κριτική τοῦ Μάρξ τή βρίσκει κανεῖς ἤδη στό κείμενό μου πού δημοσιεύτηκε τό 1953-1954 («Ἡ δυναμική τοῦ καπιταλισμοῦ») ὅπου ἀσκοῦσα κριτική στήν ὀικονομία τοῦ Μάρξ, στά ἄρθρα τοῦ 1955-1958 («Τό περιεχόμενο τοῦ σοσιαλισμοῦ») ὅπου ἀσκοῦσα κριτική στήν ἀντίληψή του γιά τή σοσιαλιστική κοινωνία καί τήν ἐργασία, στό «Ἐπαναστατικό κίνημα στόν σύγχρονο καπιταλισμό» (1960), καί τέλος σέ κείμενα πού εἶχαν γραφτεῖ ἤδη ἀπό τό 1959-60 ἀλλά δημοσιεύτηκαν στό Σ. ἢ Β. τό 1964-1965 μέ τίτλο «Μαρξισμός καί ἐπαναστατική θεωρία» καί ἐντάχθηκαν στή *Φαντασική θέσμιση τῆς κοινωνίας* (1975) ὡς πρῶτο τῆς μέρος.

Ἀπό τό τέλος τοῦ *Σοσιαλισμός ἢ Βαρβαρότητα* καί μετά δέν ξαναασχολήθηκα ἄμεσα καί ἐνεργά μέ τήν πολιτική, ἐκτός ἀπό ἓνα σύντομο διάστημα, τόν Μάη τοῦ 1968. Προσπαθῶ νά εἶμαι παρών ὡς κριτική φωνή, ἀλλά εἶμαι πεπεισμένος ὅτι ἡ χρεωκοπία τῶν κληρονομημένων ἀντιλήψεων (εἴτε πρόκειται γιά τόν μαρξισμό εἴτε γιά τόν φιλελευθερισμό ἢ τίς γενικές ἀπόψεις περί κοινωνίας, ἱστορίας κ.λπ.) κάνει ἀναγκαῖα μιά ἀναθεώρηση ὀλου τοῦ πνευματικοῦ ὀρίζοντα μέσα στόν ὀποῖον κινήθηκε ἐπί αἰῶνες τό πολιτικό κίνημα χειραφέτησης. Σέ αὐτήν ἀκριβῶς τή δουλειά ἀφιερῶθηκα ἀπό τότε.

ΟΛΙΒΙΕ ΜΟΡΕΛ: Ἡ πολιτική καί ἀγωνιστική διάσταση στάθηκε πάντοτε γιά σᾶς πρωταρχικῆς σημασίας; Μήπως ἡ φιλοσοφική στάση εἶναι τό σιωπηρό σημεῖο πού προκαθορίζει τήν πολιτική θέση; Μήπως πρόκειται γιά δύο ἀσυμβίβαστες δραστηριότητες;

ΚΟΡΝΗΛΙΟΣ ΚΑΣΤΟΡΙΑΔΗΣ: Ἀσφαλῶς ὄχι. Ἀλλά πρῶτα μιά διευ-

κρίνιση: είπα ήδη ότι για μένα οι δύο διαστάσεις ήταν από την αρχή κιόλας άξεχώριστες· παράλληλα όμως, και εδώ και πολλά χρόνια, θεωρώ ότι δεν υπάρχει άμεσο πέρασμα από τη φιλοσοφία στην πολιτική. Η συγγένεια φιλοσοφίας και πολιτικής έγκειται στο ότι και οι δύο σά στόχο τους έχουν την ελευθερία, την αυτονομία μας –ως πολιτών και ως σκεπτόμενων ανθρώπων–, και στις δύο περιπτώσεις υπάρχει ως άφετηρία μία βούληση –στηριγμένη στη σκέψη, διαυγής, αλλά πάντως βούληση– πού στόχο της έχει την ελευθερία. Αντίθετα με τις άνοησίες πού κυκλοφορούν και πάλι αυτήν τη στιγμή στη Γερμανία, δεν υπάρχει όρθολογική θεμελίωση του Λόγου, ούτε όρθολογική θεμελίωση της ελευθερίας. Υπάρχει βέβαια, και στη μία και στην άλλη περίπτωση, μία λογική δικαιολόγηση –αυτή όμως έρχεται εκ των υστέρων, και στηρίζεται σ' εκείνο πού γίνεται δυνατόν για τους ανθρώπους μόνο χάρη στην αυτονομία. Τό εϋστοχον, από την πολιτική άποψη, της φιλοσοφίας συνίσταται στο ότι ή φιλοσοφική κριτική και διαύγηση έπιτρέπουν την καταστροφή των ψευδών φιλοσοφικών (ή θεολογικών) προϋποθέσεων, οι όποιες άκριβώς τόσο συχνά χρησίμεψαν στη δικαιολόγηση των έτερόνομων καθεστώτων.

ΟΛΙΒΙΕ ΜΟΡΕΛ: Άρα ή δουλειά του διανοούμενου είναι δουλειά κριτική, έφόσον άναιρεί τά προφανή και καταγγέλλει όσα μοιάζουν αυτόνομά. Αυτό φαντάζομαι είχατε κατά νουν, όταν γράφατε: «Άρχοϋσε νά διαβάσει κανείς έξι άράδες του Στάλιν για νά καταλάβει πώς ή έπανάσταση δεν μποροϋσε νά είναι αυτό».

ΚΟΡΝΗΛΙΟΣ ΚΑΣΤΟΡΙΑΔΗΣ: Ναι, αλλά κι εδώ χρειάζεται μία διευκρίνιση: ή δουλειά του διανοούμενου θά έπρεπε νά είναι μία δουλειά κριτική, και πράγματι αυτόν τό ρόλο έπαιξε συχνά στην ιστορία. Για παράδειγμα, τη στιγμή της γέννησης της φιλοσοφίας στην Ελλάδα οι φιλόσοφοι άμφισβητοϋν τις κατεστημένες συλλογικές παραστάσεις, τις ιδέες για τον κόσμο, για τους θεούς, για τη σωστή τάξη της πόλεως. Άρκετά γρήγορα όμως έπέρχεται

έκφυλισμός: οι διανοούμενοι έγκαταλείπουν, προδίδουν τον κριτικό τους ρόλο και γίνονται έκλογικευτές του υπάρχοντος, άπολογητές της καθεστηκυίας τάξης. Τό πιο άκραίο, αλλά και πιο εϋγλωττο σίγουρα παράδειγμα, έστω και μόνο έπειδή ένσαρκώνει τη μοίρα και την αναγκαία σχεδόν κατάληξη της κληρονομημένης φιλοσοφίας, είναι ο Χέγκελ, ο όποιος διακηρύσσει στο τέλος: «Ό,τι είναι λογικό είναι πραγματικό, και ό,τι είναι πραγματικό είναι λογικό». Στα πρόσφατα χρόνια έχουμε δύο χτυπητές περιπτώσεις του ίδιου φαινομένου: στη μέν Γερμανία τον Χάιντεγκερ και τη βαθιά του προσχώρηση, πέρα από συγκυριακές μεταβολές και άνεκδοτολογικά γεγονότα, στο «πνεϋμα» του ναζισμού, στη δέ Γαλλία τον Σάρτρ, ο όποιος από τό 1952 τουλάχιστον και μετά δικαιολόγησε τά σταλινικά καθεστώτα και, όταν ήρθε σέ ρήξη με τον τρέχοντα κομμουνισμό, έγινε υποστηρικτής του Κάστρο, του Μάο κ.λπ.

Η κατάσταση αυτή δεν έχει αλλάξει πολύ στην οϋσία, μόνο στην έκφρασή της. Μετά την κατάρρευση των όλοκληρωτικών καθεστώτων και την κονιορτοποίηση του μαρξισμού-λενινισμού, οι δυτικοί διανοούμενοι στην πλειονότητά τους περνοϋν τον καιρό τους έξυμνώντας τά δυτικά καθεστώτα ως καθεστώτα «δημοκρατικά», πού μπορεί νά μην είναι ιδεώδη (δεν γνωρίζω τί μπορεί νά σημαίνει αυτή ή έκφραση), αλλά πάντως είναι τά καλύτερα ανθρωπίνως δυνατά καθεστώτα, και δηλώνοντας ότι όποια δήποτε κριτική αυτής της ψευδοδημοκρατίας όδηγει κατευθείαν στο Γκουλάγκ. Κι έτσι έχουμε την άκατάσχετη επανάληψη της κριτικής του όλοκληρωτισμού πού φτάνει με καθυστέρηση έβδομήντα, έξήντα, πενήντα, σαράντα, τριάντα, είκοσι χρόνων (πολλοί σημερινοί «άντιολοκληρωτικοί» υποστήριζαν τον μαοϊσμό ως τις άρχές της δεκαετίας του '70) και πού έπιτρέπει την άποσιώπηση των καυτών προβλημάτων του παρόντος: της άποσύνθεσης των δυτικών κοινωνιών, της άπάθειας, του κυνισμού και της διαφθοράς πού βασιλεύουν στην πολιτική, της καταστροφής του περιβάλλοντος, της κατάστασης των έξαθλιωμένων χωρών κ.λπ. Η πάλι, άλλη υποπερίπτωση του ίδιου φαινομένου, βλέπουμε κά-

ποιους ν' αποτραβιούνται στον πλαστικό πύργο τους και μέσα σ' αυτόν νά κανακεύουν τά πολύτιμα προσωπικά τους δημιουργήματα.

ΟΛΙΒΙΕ ΜΟΡΕΛ: Θα λέγαμε λοιπόν πώς υπάρχουν δύο συμμετρικά σχήματα: ο υπεύθυνος διανοούμενος, πού αναλαμβάνει ευθύνες οί όποιες κορυφώνονται στή δολοφονική ανευθυνότητα, όπως στίς περιπτώσεις του Χάιντεγκερ και του Σάρτρ πού καταγγέλλετε, και ο έκτός εξουσίας διανοούμενος, ο όποιος στήν πιό άκραία του έκδοχή αποποιείται κάθε ευθύνη για τά έγκλήματα. Μπορούμε άραγε νά θέσουμε έτσι τά πράγματα; Και άν ναι, πού νομίζετε ότι βρίσκεται ο σωστός ρόλος του διανοουμένου και τής κριτικής;

ΚΟΡΝΗΛΙΟΣ ΚΑΣΤΟΡΙΑΔΗΣ: Πρέπει ν' απαλλαγούμε τόσο από τήν υπερτίμηση όσο και από τήν υποτίμηση του ρόλου του διανοουμένου. Υπήρξαν στήν ιστορία στοχαστές και συγγραφείς πού άσκησαν τεράστια επίδραση —όχι πάντα ευεργετική, άλλωστε. Τό έντυπωσιακότερο παράδειγμα είναι άσφαλώς ο Πλάτων, άφου άκόμα και σήμερα όλος ο κόσμος, έστω και άν δέν τό ξέρει, σκέφτεται μέ πλατωνικούς όρους. Άλλά ούτως ή άλλως, από τή στιγμή πού κάποιος αποφασίζει νά έκφραστεί σχετικά μέ τήν κοινωνία, τήν ιστορία, τόν κόσμο, τόν όν, εισέρχεται στό πεδίο τών κοινωνικο-ιστορικών δυνάμεων και παίζει ένα ρόλο, πού μπορεί νά είναι από άπειροελάχιστος έως σημαντικός. Τό νά λέμε πώς αυτός ο ρόλος είναι ρόλος «εξουσίας» συνιστά κατά τή γνώμη μου γλωσσική κατάχρηση. Ο συγγραφέας, ο στοχαστής, μέ τά ιδιαίτερα μέσα πού του δίνουν ή καλλιέργεια, οί ικανότητές του, άσκει επίδραση στήν κοινωνία. Αυτό όμως αποτελεί άπλως μέρος του ρόλου του ως πολίτη: λέει αυτό πού πιστεύει και παίρνει τόν λόγο μέ δική του ευθύνη. Αυτή τήν ευθύνη κανείς δέν μπορεί νά τήν αποποιηθεί, άκόμη και όποιος δέν μιλά και ως έκ τούτου αφήνει τούς άλλους νά μιλούν και τόν κοινωνικό χώρο νά καταλαμβάνεται από τερατώδεις, ίσως, ιδέες. Δέν μπορούμε

ταυτόχρονα νά κατηγορούμε τήν «εξουσία τών διανοουμένων» και νά καταγγέλλουμε τή σιωπή τών Γερμανών διανοουμένων μετά τό 1933 ως συνενοχή μέ τό ναζισμό.

ΟΛΙΒΙΕ ΜΟΡΕΛ: Υπάρχει ή έντύπωση ότι γίνεται όλοένα πιό δύσκολο νά βρει κανείς σημεία στήριξης για νά άσκήσει κριτική και νά έκφράσει τά κακώς κείμενα. Για ποιό λόγο ή κριτική δέν λειτουργεί πιά σήμερα;

ΚΟΡΝΗΛΙΟΣ ΚΑΣΤΟΡΙΑΔΗΣ: Η κρίση τής κριτικής είναι μιά από τίς έκδηλώσεις τής γενικής και βαθιάς κρίσης τής κοινωνίας. Υπάρχει αυτή ή γενικευμένη ψευδοσυναίνεση, ή κριτική και τό έπάγγελμα του διανοουμένου είναι ένσωματωμένα στό σύστημα πολύ περισσότερο άπ' ό,τι παλιά και μέ τρόπο πιό έντονο· όλα λειτουργούν μέ διαμεσολαβήσεις, τά δίκτυα τής συνενοχής είναι σχεδόν παντοδύναμα. Οί φωνές πού δέν ευθυγραμμίζονται ή πού διαφωνούν δέν πνίγονται από τή λογοκρισία ή από έκδότες πού δέν τολμούν πιά νά τίς δημοσιεύσουν. Πνίγονται από τή γενική έμπορευματοποίηση. Οί ανατρεπτικές ιδέες συμφύρονται μέ τό συρφετό όλων όσα παράγονται και διαδίδονται. Τό πρώτο πράγμα πού λένε για νά διαφημίσουν ένα βιβλίο είναι ότι «πρόκειται για ένα βιβλίο πού φέρνει επανάσταση στον χώρο του» —όπως λέγεται επίσης ότι τά ζυμαρικά Πανζανί έφεραν επανάσταση στή μαγειρική. Η λέξη «επαναστατικός», όπως και οί λέξεις «δημιουργία» ή «φαντασία», έχει γίνει διαφημιστικό σλόγκαν· έχουμε δηλαδή αυτό πού όνόμαζαν πριν από μερικά χρόνια *récupération* [επανοικειοποίηση]. Η περιθωριακότητα γίνεται κάτι τό επιδιωκόμενο, τό κεντρικό, και οί ανατρεπτικές ιδέες είναι ένα ένδιαφέρον άξιοπερίεργο πού συμπληρώνει τήν άρμονία του συστήματος. Η σημερινή κοινωνία έχει μιά φοβερή ικανότητα νά πνίγει κάθε γνήσια απόκλιση, είτε αποσιωπώντας την είτε καθιστώντας την ένα φαινόμενο ανάμεσα στ' άλλα, πού πλασάρεται στήν αγορά όπως και τ' άλλα.

Μπορούμε νά προχωρήσουμε σε περισσότερες λεπτομέρειες.

Υπάρχουν οί κριτικοί πού προδίδουν τόν ίδιο τόν κριτικό τους ρόλο· υπάρχουν οί συγγραφείς πού προδίδουν τήν εὐθύνη τους καί τήν αὐστηρότητα τῶν κριτηρίων τους· καί ὑπάρχει ἡ εὐρύτητα συνενοχῆ τοῦ κοινοῦ, πού κάθε ἄλλο παρά ἄθῶο εἶναι σέ αὐτή τήν ὑπόθεση, ἀφοῦ ἀποδέχεται τό παιχνίδι καί προσαρμόζεται σέ ὅ,τι τοῦ δίνουν. Ὅλο αὐτό τό πλέγμα ἔχει γίνει ἕνα ἐργαλεῖο στά χέρια τοῦ συστήματος, πού εἶναι καί τό ἴδιο ἀνώνυμο· δέν πρόκειται δέ γιά τό δημιούργημα ἑνός δικτάτορα, μιᾶς φούχτας κεφαλαιοκρατῶν ἢ μιᾶς ὁμάδας διαμορφωτῶν τῆς κοινῆς γνώμης, ἀλλά γιά ἕνα τεράστιο κοινωνικο-ιστορικό ρεῦμα πού πορεύεται πρὸς αὐτή τήν κατεύθυνση καί ἔχει ὡς ἀποτέλεσμα νά χάνουν τά πάντα τή σημασία τους. Τό καλύτερο παράδειγμα εἶναι φυσικά ἡ τηλεόραση: ἀπό τό γεγονός καί μόνο ὅτι ἕνα πράγμα τοποθετεῖται στό κέντρο τῆς ἐπικαιρότητας γιά εἴκοσι τέσσερις ὥρες, γίνεται ἀσήμαντο καί παύει νά ὑπάρχει μόλις περᾶσουν αὐτές οἱ ὥρες, γιατί βρέθηκε ἡ πρέπει νά βρεθεῖ κάτι ἄλλο πού θά πάρει τή θέση του. Λατρεία τοῦ ἐφήμερου, πού ἀπαιτεῖ ταυτόχρονα μιάν ἀπίστευτη συρρίκνωση: ἡ ὠφέλιμη διάρκεια προσοχῆς τοῦ θεατῆ, αὐτό πού στήν ἀμερικανική τηλεόραση ὀνομάζεται *attention span*, πρὶν ἀπό μερικά μόλις χρόνια ἦταν τά δέκα λεπτά, στή συνέχεια ἔπεσε σταδιακά στά πέντε λεπτά, στό ἕνα λεπτό καί τώρα στά δέκα δευτερόλεπτα. Τό τηλεοπτικό σπὸτ τῶν δέκα δευτερολέπτων θεωρεῖται τό πιό ἀποτελεσματικό μέσο⁵, καί αὐτό ἀκριβῶς χρησιμοποιεῖται στίς προεδρικές ἐκλογές, καί εἶναι ἀπολύτως εὐνόητο ὅτι τά σπὸτ αὐτά δέν περιέχουν τίποτα τό οὐσιαστικό παρά ἐπιδίδονται κυρίως σέ δυσφημιστικούς ὑπαινιγμούς. Φαίνεται πὼς αὐτό εἶναι τό μόνο πράγμα πού εἶναι ἰκανός ν' ἀφομοιώσει ὁ θεατής. Αὐτό πάλι εἶναι ταυτοχρόνως ἀληθές καί ψευδές. Ἡ ἀνθρωπότητα δέν ἔχει ἐκφυλιστεῖ βιολογικά, οἱ ἄνθρωποι εἶναι ἀκόμα σέ θέση νά παρακολουθήσουν μέ προσοχή ἕναν λόγο πού χρησιμοποιεῖ ἐπιχειρήματα καί ἔχει μιᾶ σχετική διάρκεια· παράλληλα ὅμως εἶναι ἀληθές ὅτι τό σύστημα καί τά μέσα ἐνημέρωσης «ἐκπαιδεύουν» —δηλαδή συστηματικά παραμορφώνουν— τούς ἀνθρώπους, ὥστε

νά μὴν μποροῦν τελικά νά ἐνδιαφερθοῦν γιά ὅτιδήποτε ξεπερνᾶ τά μερικά δευτερόλεπτα ἢ, τό πολύ, τά μερικά λεπτά.

Ἔχουμε νά κάνουμε ἐδῶ μέ μιᾶ συνωμοσία, ὄχι μέ τήν ἀστυνομική ἀλλά μέ τήν ἐτυμολογική ἔννοια τῆς λέξης: ὅλα αὐτά «πᾶνε μαζί», πνέουν πρὸς τήν ἴδια κατεύθυνση, τήν κατεύθυνση μιᾶς κοινωνίας ὅπου ὅποιαδήποτε κριτική χάνει τήν ἀποτελεσματικότητά της.

ΟΛΙΒΙΕ ΜΟΡΕΛ: Πὼς ὅμως γίνεται, ἡ κριτική νά ἦταν τόσο γόνιμη καί τόσο ρωμαλέα τήν περίοδο πού κορυφώνεται στά γεγονότα τοῦ 1968 —περίοδο δίχως ἀνεργία, κρίση, Ἔιτς, δίχως ρατσισμό τύπου Λεπέν—, καί σήμερα, μέ κρίση, μέ ἀνεργία, μέ ὅλα τ' ἄλλα προβλήματα, ἡ κοινωνία νά εἶναι ἀπαθής;

ΚΟΡΝΗΛΙΟΣ ΚΑΣΤΟΡΙΑΔΗΣ: Πρέπει νά ξανακοιτάξουμε τίς χρονολογίες καί τίς περιόδους. Ἡ σημερινή κατάσταση εἶχε διαμορφωθεῖ ὡς πρὸς τά οὐσιώδη τῆς σημεία ἤδη ἀπό τά τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ 1950. Σ' ἕνα κείμενο γραμμένο τό 1959-1960, περιέγραφα τήν εἴσοδο τῆς κοινωνίας σέ μιᾶ φάση ἀπάθειας, ἰδιωτικοποίησης τῶν ἀτόμων, ἀναδίπλωσης τοῦ καθενός στόν μικρό προσωπικό του κύκλο, ἀποπολιτικοποίησης πού δέν ἦταν πιά συγκυριακή. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι, στή δεκαετία τοῦ 1960, τά κινήματα στή Γαλλία, στίς Ἠνωμένες Πολιτεῖες, στή Γερμανία, στήν Ἰταλία καί ἄλλοῦ, τά κινήματα τῶν νέων, τῶν γυναικῶν, τῶν μειονοτήτων φάνηκαν νά διαφεύδουν αὐτήν τή διάγνωση. Ἀπό τά μέσα ὅμως κίόλας τῆς δεκαετίας τοῦ '70 φάνηκε πὼς μέσα σέ ὅλα αὐτά ὑπῆρχε ἡ στερνή θαρρεῖς ἀναλαμπή τῶν κινημάτων πού εἶχαν ἀρχίσει μέ τόν Διαφωτισμό. Ἡ ἀπόδειξη εἶναι πὼς ὅλα αὐτά τά κινήματα κινητοποιήσαν τελικά μικρές μονάχα μειοψηφίες τοῦ πληθυσμοῦ.

Στήν ἐξέλιξη αὐτή ἔπαιξαν ρόλο ὀρισμένοι συγκυριακοί παράγοντες —τά πετρελαϊκά σόκ, γιά παράδειγμα. Ἀπό μόνα τους αὐτά δέν ἔχουν μεγάλη σημασία, ἀλλά διευκόλυναν μιάν ἀντεπίθεση, ἕναν ἐκβιασμό μέσῳ τῆς κρίσης, πού ἄσκησαν τά κυρίαρχα

στρώματα. Ἡ ἀντεπίθεση αὐτή ὅμως δέν θά μπορούσε νά ἔχει τ' ἀποτελέσματα πού εἶχε ἂν δέν συναντοῦσε μπροστά της ἕναν πληθυσμό ὄλο καί πιό ἄτονο. Στά τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ '70 σημειώθηκαν στίς Ἑνωμένες Πολιτεῖες, γιά πρώτη φορά στά τελευταῖα ἑκατό ἴσως χρόνια, συμφωνίες ἀνάμεσα στίς ἑταιρεῖες καί στά συνδικάτα ὅπου τά συνδικάτα ἀποδέχονταν μειώσεις μισθῶν. Βλέπουμε ἐπίπεδα ἀνεργίας πού θά ἦταν ἀδιανόητα μετά τό 1945, γιά τά ὁποῖα καί ἐγώ εἶχα γράψει πώς εἶχαν γίνει ἀδύνατα, γιατί θά προκαλοῦσαν ἀμέσως τήν ἔκρηξη τοῦ συστήματος. Σήμερα βλέπω πώς ἔκανα λάθος.

Πίσω ὅμως ἀπ' αὐτά τά συγκυριακά στοιχεῖα ὑπάρχουν πολύ πιό βαρύνοντες παράγοντες. Ἡ σταδιακή καί στή συνέχεια ταχεία κατάρρευση τῶν ἀριστερῶν ἰδεολογιῶν· ὁ θρίαμβος τῆς καταναλωτικῆς κοινωνίας· ἡ κρίση τῶν φαντασιακῶν σημασιῶν τῆς σύγχρονης κοινωνίας (σημασιῶν τῆς προόδου καί/ἢ τῆς ἐπανάστασης), ὅλα αὐτά, στά ὁποῖα θά ἐπανέλθω, μαρτυροῦν μιά κρίση τοῦ νοήματος, καί αὐτή ἡ κρίση τοῦ νοήματος εἶναι ἐκείνη πού ἐπιτρέπει στά συγκυριακά στοιχεῖα νά παίζουν τόν ρόλο πού παίζουν.

OLIVIE MOREA: Ὅμως ἡ κρίση τοῦ νοήματος ἢ τῆς σημασίας ἔχει ἤδη ἀναλυθεῖ. Φαίνεται πώς ἔχουμε περάσει, μέσα σέ λίγα χρόνια ἢ δεκαετίες, ἀπό τήν κρίση ὡς *Krisis*, μέ τήν ἔννοια τοῦ Χουσσσερλ γιά παράδειγμα, σ' ἕνα λόγο περί τῆς κρίσης θεωρουμένης ὡς ἀπώλειας καί/ἢ ἀπουσίας νοήματος, σ' ἕνα εἶδος μηδενισμοῦ. Θά ἔλεγα ὅτι ὑπάρχουν δύο πειρασμοί, συναφεῖς ἂν καί δύσκολα ταυτίζονται: ἀπό τή μιά, τό γεγονός ὅτι οἰκτείρουμε τήν παρακμή τῶν κληροδοτημένων ἀπό τόν Διαφωτισμό δυτικῶν ἀξιῶν (πρέπει νά χωνέψουμε τή Χιροσίμα, τήν Κολίμα, τό Ἄουσιβιτς, τόν ἀνατολικό ὀλοκληρωτισμό)· ἀπό τήν ἄλλη τό γεγονός ὅτι δηλώνουμε, (αὐτή εἶναι ἡ μηδενιστική καί/ἢ ἡ ἀποδομιστική στάση) πώς ἡ παρακμή εἶναι αὐτό τοῦτο τό ὄνομα τοῦ ὑστερου δυτικοῦ μοντέρνου πνεύματος. Δηλώνουμε ὅτι τό τελευταῖο αὐτό εἴτε δέν μπορεῖ νά σωθεῖ εἴτε μπορεῖ, ἀλλά μόνο μέ μιά ἐπιστρο-

φή στίς ρίζες (θρησκευτικές, ἠθικές, φαντασιωτικές...), ὅτι ἡ Δύση εἶναι ἔνοχη γι' αὐτό τό κράμα λόγου καί κυριαρχίας, χάρις στό ὁποῖο ἡ αὐτοκρατορία της καταλήγει σέ μιά ἔρημο. Σέ σχέση μέ αὐτές τίς δύο τάσεις, τήν τάση τῆς αὐτομαστίγωσης, πού ἀποδίδει τό Ἄουσιβιτς καί τήν Κολίμα στόν Διαφωτισμό, καί τήν τάση τοῦ μηδενισμοῦ, πού ἐπαφίεται (ἢ ὄχι) στήν «ἐπιστροφή στίς ρίζες», ἐσεῖς πῶς τοποθετεῖστε;

ΚΟΡΝΗΛΙΟΣ ΚΑΣΤΟΡΙΑΔΗΣ: Κατ' ἀρχάς πιστεύω πώς οἱ δύο ὄροι πού ἀντιπαραθέτετε ἀνάγονται τελικά στό ἴδιο. Ἡ ἰδεολογία καί ἡ ἀπάτη τῶν ἀποδομιστῶν στηρίζονται κατά μεγάλο μέρος στό «αἶσθημα ἔνοχῆς» τῆς Δύσης: πηγάζουν, γιά νά τό πῶ μέ συντομία, ἀπό ἕνα ἀθέμιτο μείγμα, ὅπου ἡ κριτική τοῦ ἐργαλειακοῦ καί ἐργαλειοποιημένου ὀρθολογισμοῦ (κριτική πού ἔχει ἤδη γίνει ἐδῶ καί πολύν καιρό) συγγέεται ὑπουλα μέ τή δυσφήμιση τῶν ἰδεῶν τῆς ἀλήθειας, τῆς αὐτονομίας, τῆς ὑπευθυνότητας. Ποντάρουν στό αἶσθημα ἔνοχῆς τῆς Δύσης σχετικά μέ τήν ἀποικιοκρατία, τήν ἐξόντωση τῶν ἄλλων πολιτισμῶν, τά ὀλοκληρωτικά καθεστῶτα, τή φαντασίωση τῆς κυριαρχίας πάνω στή φύση, γιά νά μεταπηδήσουν σέ μιά ἀπατηλή καί αὐτοαντιφάσκουσα κριτική τοῦ ἐλληνοδυτικοῦ προτάγματος τῆς ἀτομικῆς καί συλλογικῆς αὐτονομίας, τῶν πόθων γιά χειραφέτηση, τῶν θεσμῶν μέσα στούς ὁποίους οἱ πόθοι αὐτοῖ ἐνσαρκώθηκαν, ἔστω με ἀποσπασματική καί ἀτελή μορφή. (Τό πιό περίεργο εἶναι ὅτι οἱ ἴδιοι αὐτοῖ σοφιστές δέν ἀμελοῦν ἀπό καιροῦ εἰς καιρόν νά ποζάρουν ὡς ὑπερασπιστές τοῦ δικαίου, τῆς δημοκρατίας, τῶν δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου κ.λπ.).

Ἄς ἀφήσουμε ἐδῶ κατά μέρος τήν Ἑλλάδα. Ἡ νεότερη Δύση, ἐδῶ καί αἰῶνες, διέπεται ἀπό δύο κοινωνικές φαντασιακές σημασίες ἐντελῶς ἀντίθετες μεταξύ τους, ἔστω καί ἂν ἀλληλοεπιρεάζονται: τό πρόταγμα τῆς ἀτομικῆς καί συλλογικῆς αὐτονομίας, τόν ἀγῶνα γιά τή χειραφέτηση τοῦ ἀνθρώπου, χειραφέτηση διανοητική καί πνευματική ἀλλά καί πρακτική, μέσα στήν κοινωνική πραγματικότητα· καί τό παράφρον καπιταλιστικό πρόταγ-

μα τῆς ἀπεριόριστης ἐξάπλωσης μιᾶς ψευδοορθολογικῆς ψευδοκυριαρχίας πάνω στή φύση, πού ἔχει πάψει ἐδῶ καί καιρό νά ἀφορᾷ μόνο τίς παραγωγικές δυνάμεις καί τήν οἰκονομία κι ἔχει γίνει πρόταγμα συνολικό (καί γι' αὐτό ἀκόμα πιό τερατώδες), ἀπόλυτης κυριαρχίας πάνω στά φυσικά, στά βιολογικά, στά ψυχικά, στά κοινωνικά καί στά πολιτιστικά δεδομένα. Ὁ ὀλοκληρωτισμός εἶναι μονάχα τό προκεχωρημένο φυλάκιο αὐτοῦ τοῦ προτάγματος κυριαρχίας –πού ἄλλωστε ἀντιστρέφεται μέσα στήν ἴδια του τήν ἀντίφαση, ἀφοῦ ἀκόμα καί ἡ περιορισμένη, ἐργαλειακή ὀρθολογικότητα τοῦ κλασικοῦ καπιταλισμοῦ γίνεται στούς κόλπους του ἀνορθολογικότητα καί παραλογισμός, ὅπως ἔδειξαν ὁ σταλινισμός καί ὁ ναζισμός.

Γιά νά ἐπανέλθω στήν ἀφετηρία τοῦ ἐρωτήματός σας: ἔχετε δίκιο ὅταν λέτε πώς δέν βιώνουμε σήμερα μία κρίση μέ τήν ἀληθινή ἔννοια τοῦ ὄρου, δηλαδή μιᾶ στιγμῆ ἀπόφασης. (Στά ἱπποκρατικά συγγράμματα ἡ κρίσις, ἡ κρίση μιᾶς ἀσθένειας, εἶναι ἡ παροξυσμική στιγμή, πού τελικά θά καταλήξει εἴτε στόν θάνατο τοῦ ἀρρώστου εἴτε στήν ἔναρξη τῆς διαδικασίας ἰασης, χάρις σέ μιᾶ εὐεργετική ἀντίδραση πού θά προκληθεῖ ἀπό τήν ἴδια τήν κρίση). Ἐμεῖς, ἀντίθετα, ζοῦμε σέ μιᾶ φάση ἀποσύνθεσης. Σέ μιᾶ κρίση ὑπάρχουν, ἀντίθετα στοιχεῖα πού ἀντιμάχονται μεταξύ τους –ἐνῶ αὐτό πού χαρακτηρίζει, ἀκριβῶς, τή σύγχρονη κοινωνία εἶναι ἡ ἐξαφάνιση τῶν κοινωνικῶν καί πολιτικῶν συγκρούσεων. Οἱ ἀνθρώποι ἀνακαλύπτουν τώρα αὐτό πού γράφαμε πρὶν ἀπό τριάντα ἢ σαράντα χρόνια στό Σ. ἢ Β., δηλαδή πώς ἡ ἀντίθεση Δεξιᾶς/Αριστερᾶς δέν ἔχει πιά κανένα νόημα: τά ἐπίσημα πολιτικά κόμματα λένε τά ἴδια πράγματα, ὁ Μπαλαντύρ ἐφαρμόζει σήμερα αὐτό πού ἔλεγε χτές ὁ Μπερεγκοβουά. Δέν ὑπάρχουν στήν πραγματικότητα οὔτε ἀντιτιθέμενα προγράμματα οὔτε συμμετοχή τοῦ κόσμου σέ πολιτικές συγκρούσεις ἢ ἀγῶνες, ἢ ἔστω σέ μιᾶ πολιτική δραστηριότητα. Στό κοινωνικό ἐπίπεδο, δέν ἔχουμε μόνο τή γραφειοκρατικοποίηση τῶν συνδικάτων καί τήν ἀποσκελέτωσή τους ἀλλά καί τήν ἐξαφάνιση τῶν κοινωνικῶν ἀγῶνων. Δέν ὑπῆρξαν, γιά παράδειγμα, ποτέ τόσες λίγες ἡμέρες

ἀπεργίας στή Γαλλία, ὅσες τά τελευταῖα δέκα μέ δεκαπέντε χρόνια –καί σχεδόν πάντοτε οἱ ἀπεργίες αὐτές εἶχαν χαρακτήρα συντεχνιακό.

Ὅπως ὁμως εἶπαμε ἤδη, ἡ ἀποσύνθεση γίνεται φανερό κυρίως μέσ' ἀπό τήν ἐξαφάνιση τῶν σημασιῶν καί τό σχεδόν ἀπόλυτο ξεθώριασμα τῶν ἀξιῶν. Καί αὐτό ἀπειλεῖ μακροπρόθεσμα τήν ἐπιβίωση τοῦ ἴδιου τοῦ συστήματος. Ὅταν δηλώνεται ἀνοιχτά, ὅπως γίνεται τώρα στίς δυτικές κοινωνίες, ὅτι ἡ μοναδική ἀξία εἶναι τό χρήμα, τό κέρδος, ὅτι τό ὑπέρτατο ἰδεῶδες τοῦ κοινωνικοῦ βίου εἶναι τό «πλουτίστε» (καί ἡ δόξα τῆς δῆλωσης αὐτῆς ἀνήκει, σ' ὅτι ἀφορᾷ τή Γαλλία, στούς σοσιαλιστές, οἱ ὅποιοι τήν ἔκαναν μ' ἕναν τρόπο πού ἡ Δεξιᾶ δέν εἶχε τολμήσει νά τήν κάνει), μπορεῖ νά διερωτηθεῖ κανεῖς ἂν εἶναι ποτέ δυνατόν μιᾶ κοινωνία νά συνεχίσει νά λειτουργεῖ καί νά ἀναπαράγεται μονάχα σ' αὐτή τή βάση. Ἄν τά πράγματα εἶχαν ἔτσι, τότε οἱ δημόσιοι ὑπάλληλοι θά πρέπει νά ζητοῦν καί νά δέχονται μπαξίσια γιά νά κάνουν τή δουλειά τους, οἱ δικαστές νά βγάζουν τίς δικαστικές ἀποφάσεις στή δημοπρασία, οἱ ἐκπαιδευτικοί νά βάζουν καλοῦς βαθμούς στά παιδιά τῶν ὁποίων οἱ γονεῖς τοῦς ἔδωσαν μιᾶ ἐπιταγή, κ.λπ. Πρὶν ἀπό δεκαπέντε σχεδόν χρόνια ἔγραφα πώς ὁ μόνος φραγμός γιά τοῦς ἀνθρώπους σήμερα εἶναι ὁ φόβος τῶν ποινικῶν κυρώσεων. Κατά ποία λογική ὁμως αὐτοῖ πού ἐπιβάλλουν τίς κυρώσεις θά εἶναι οἱ ἴδιοι ἀδιάφθοροι; Ποιός θά φυλάει τοῦς φύλακες; Ἡ γενικευμένη διαφθορά πού παρατηροῦμε στό σύγχρονο πολιτικοοικονομικό σύστημα δέν εἶναι περιφερειακό ἢ ἀνεκδοτολογικό φαινόμενο ἀλλά ἔχει γίνει δομικό χαρακτηριστικό, ἐνδογενές στό σύστημα τῆς κοινωνίας στήν ὁποία ζοῦμε. Ἀγγίζουμε ἔτσι ἐδῶ ἕναν θεμελιώδη παράγοντα, γνωστό στούς μεγάλους πολιτικούς στοχαστές τοῦ παρελθόντος καί παντελῶς ἀγνωστο στούς σημερινούς δῆθεν πολιτικούς φιλοσόφους, κακοῦς κοινωνιολόγους καί ἄθλιους θεωρητικούς: τή στενή συνάφεια ἀνάμεσα σ' ἕνα κοινωνικό καθεστῶς καί στόν ἀνθρωπολογικό τύπο (ἢ τό φάσμα τέτοιων τύπων) πού εἶναι ἀναγκαῖος γιά νά λειτουργήσῃ αὐτό τό καθεστῶς. Τοῦς περισσότε-

ρους απ' αυτούς τούς ανθρωπολογικούς τύπους ο καπιταλισμός τούς κληρονόμησε από τις προγενέστερες ιστορικές περιόδους: τόν αδιάφθορο δικαστή, τόν βεμπεριανό δημόσιο υπάλληλο, τόν άφοσιωμένο στό καθήκον του εκπαιδευτικό, τόν εργάτη για τόν όποϊον ή δουλειά του ήταν, παρ' όλες τις συνθήκες, πηγή περηφάνιας. Τέτοιου είδους πρόσωπα γίνονται άδιανόητα στη σύγχρονη εποχή: αναρωτιέται κανείς για ποιό λόγο θά αναπαράγονταν, ποιός θά τά αναπαρήγε, στό όνομα τίνος πράγματος θά λειτουργούσαν. Ακόμη και ο ανθρωπολογικός τύπος πού άποτελεί δημιούργημα του ίδιου του καπιταλισμού, ο σουμπετερικός επιχειρηματίας —πού συνδυάζει τήν τεχνική έπινοητικότητα, τήν ικανότητα νά συγκεντρώνει κεφάλαια, νά οργανώνει μιά επιχείρηση, νά διερευνά, νά διεισδύει, νά δημιουργεί αγορές—, είναι υπό εξαφάνιση. Αντικαθίσταται από διευθυντικές γραφειοκρατίες και από κερδοσκοπούς. Κι έδω πάλι, όλοι οί παράγοντες συγκλίνουν σ' αυτό τό άποτέλεσμα. Γιατί νά πασχίζει κανείς νά παραγάγει και νά πουλήσει, τή στιγμή πού μιά σωστή κίνηση μέ τά έπιτόκια στό Χρηματιστήριο τής Νέας Υόρκης ή άλλου μπορεί νά άποφέρει μέσα σέ μερικά λεπτά 500 έκατομμύρια δολάρια; Τά ποσά πού διακυβεύονται στην κερδοσκοπία κάθε βδομάδα είναι τής τάξης του έτήσιου ΑΕΠ τών ΗΠΑ. Τό άποτέλεσμα είναι ή διοχέτευση τών πιά «επιχειρηματικών» στοιχείων προς αυτό του τύπου τις δραστηριότητες, οί όποιες είναι έντελώς παρασιτικές, από τή σκοπιά του ίδιου του καπιταλιστικού συστήματος.

Αν άθροίσουμε όλους αυτούς τούς παράγοντες και λάβουμε έπιπλέον υπόψη τήν ανεπανόρθωτη καταστροφή του γήινου περιβάλλοντος πού έπιφέρει αναγκαστικά ή καπιταλιστική «μεγέθυνση» (αναγκαίος όρος, ή ίδια, τής «κοινωνικής ειρήνης»), μπορούμε και όφείλουμε ν' αναρωτηθούμε για πόσον καιρό ακόμα θά μπορεί νά λειτουργεί τό σύστημα.

ΟΛΙΒΙΕ ΜΟΡΕΛ: Η «άποσάθρωση» τής Δύσης, ή «άποσύνθεση» τής κοινωνίας, τών αξιών, ή ιδιωτικοποίηση και ή άπάθεια τών

πολιτών, μήπως μπορούμε νά πούμε ότι όφείλονται επίσης στό ότι τά προς επίλυση προβλήματα, μπροστά στην περιπλοκότητα του κόσμου, έχουν γίνει πιά δυσθεώρητα; Ίσως είμαστε άπροσανατόλιστοι πολίτες...

ΚΟΡΝΗΑΙΟΣ ΚΑΣΤΟΡΙΑΔΗΣ: Είναι σίγουρο ότι οί πολίτες είναι άπροσανατόλιστοι, αλλά αυτό όφείλεται άκριβώς στην άποσάθρωση, στην άποσύνθεση, στην άνευ προηγουμένου φθορά τών κοινωνικών φαντασιακών σημασιών. Κανείς δέν ξέρει πιά σήμερα τί θά πεί νά είσαι πολίτης· αλλά κανείς δέν ξέρει και τί θά πεί νά είσαι άντρας ή γυναίκα. Οί ρόλοι τών φύλων διαλύθηκαν, κανείς δέν ξέρει πιά σέ τί συνίστανται. Άλλοτε οί ρόλοι ήταν γνωστοί στό διάφορα κοινωνικά επίπεδα, στις διάφορες κατηγορίες, στις διάφορες ομάδες. Δέν λέω πώς ήταν καλό, υίοθετώ μιά περιγραφική και αναλυτική άποψη. Για παράδειγμα, ή περίφημη άρχή: «Η θέση τής γυναίκας είναι στό σπίτι» (πού υπήρχε πολλές χιλιετίες πριν από τόν ναζισμό) καθόριζε ένα ρόλο για τή γυναίκα: επικριτέο, άλλοτριωτικό, άπάνθρωπο και ό,τι άλλο θέλετε —άλλά πάντως ή γυναίκα ήξερε τί είχε νά κάνει: νά είναι στό σπίτι, νά τό κρατάει όπως πρέπει. Παρόμοια, ο άντρας ήξερε πώς είχε νά θρέψει τήν οικογένεια, νά ασκήσει έξουσία κ.λπ. Τό ίδιο στό έρωτικό παιχνίδι: γελάμε στη Γαλλία (και δικαίως, νομίζω) μέ τόν γελοίο νομικισμό τών Αμερικανών, μέ τις ιστορίες σεξουαλικής παρενόχλησης (πού δέν έχουν πιά καμιά σχέση μέ τήν κατάχρηση έξουσίας, τήν εκμετάλλευση τής θέσης του εργοδότη κ.λπ.), μέ τούς διεξοδικούς κανονισμούς πού συντάσσουν τά πανεπιστήμια για τή ρητή συναίνεση τής γυναίκας πού άπαιτείται σέ κάθε στάδιο τής διαδικασίας κ.λπ. —ποιός δέν βλέπει όμως τή βαθιά ψυχική ανασφάλεια, τήν άπώλεια τών στοιχείων πού έπιτρέπουν τήν ταύτιση μέ τό ένα ή τό άλλο φύλο, πού ο νομικισμός αυτός προσπαθεί έναγωνίως ν' αντισταθμίσει; Τό ίδιο ίσχύει για τις σχέσεις γονιών-παιδιών: κανείς δέν ξέρει σήμερα τί πάει νά πεί νά είσαι μάνα ή πατέρας.

OLIBIE MOREA: Αυτή ή αποσάθρωση για την οποία μιλάμε δεν αφορά βέβαια μόνο τις δυτικές κοινωνίες. Για τις άλλες τί πρέπει να ποῦμε; Και επίσης, μπορούμε άραγε να ποῦμε πώς συμπαρασύρει και τις δυτικές επαναστατικές αξίες; Και ποιός είναι σ' αυτή την εξέλιξη ο ρόλος του περίφημου «αισθήματος ενοχής» της Δύσης;

ΚΟΡΝΗΛΙΟΣ ΚΑΣΤΟΡΙΑΔΗΣ: Στην ιστορία της Δύσης υπάρχει μία συσσώρευση φρικαλεοτήτων – τόσο έναντι των άλλων όσο και έναντι του έαυτού της. Αυτό δεν αποτελεί προνόμιο της Δύσης: είτε πρόκειται για την Κίνα, είτε για την Ίνδία, είτε για την προαποικιακή Άφρική είτε για τους Άζτέκους, ή φρίκη συσσωρεύεται παντού. Η ιστορία της ανθρωπότητας δεν είναι ή ιστορία της πάλης των τάξεων αλλά ή ιστορία των φρικαλεοτήτων – αν και δεν είναι μόνο αυτό. Υπάρχει βέβαια ένα θέμα προς συζήτηση, τό θέμα του ολοκληρωτισμού: μήπως αποτελεί, όπως πιστεύω εγώ, την κατάληξη της τρέλας της κυριαρχίας μέσα σ' έναν πολιτισμό που παρείχε τά μέσα εξόντωσης και πλύσης έγκεφάλου σέ μία κλίμακα άγνωστη ως τότε στην ιστορία ή μήπως αποτελεί ένα διεστραμμένο πεπρωμένο έμφυτο στό μοντέρνο πνεῦμα σαν τέτοιο, μέ όλες τις άμφισημίες που κυοφορεί; Ή μήπως πάλι είναι κάτι άλλο; Σέ σχέση μέ την παρούσα συζήτηση πρόκειται για θεωρητικό, αν τολμῶ να μιλήσω έτσι. Ζήτημα, στον βαθμό που τίξ φρικαλεότητες του ολοκληρωτισμού ή Δύση τίς έστρεψε έναντι των δικῶν της (συμπεριλαμβανομένων των Έβραίων), στον βαθμό που ή φράση «σκοτώστε τους όλους, κι ο Θεός θ' αναγνωρίσει τους δικούς του» δεν είναι φράση του Λένιν αλλά ενός χριστιανικότατου δούκα, που ειπώθηκε όχι τον 20ό αλλά τον 16ο αιώνα, στον βαθμό που ανθρωποθυσίες τελούνταν κατά κόρον και τακτικότερα από μή ευρωπαϊκούς πολιτισμούς, κ.λπ. Τό Ίράν του Χομεϊνί δεν είναι προϊόν του Διαφωτισμού.

Υπάρχει, αντίθετα, κάτι που αποτελεί ιδιαιτερότητα, μοναδικότητα και βαρύ προνόμιο της Δύσης: ή κοινωνικο-ιστορική φάση που πρωταρχίζει μέ την αρχαία Ελλάδα και ξαναεμφανίζε-

ται, από τον 11ο αιώνα και μετά, στή Δυτική Ευρώπη, είναι ή μόνη στην οποία βλέπουμε να αναδύεται ένα σχέδιο ελευθερίας, ατομικής και συλλογικής αυτονομίας, κριτικής και αυτοκριτικής: ο λόγος που καταγγέλλει τή Δύση είναι ή πιό λαμπρή επιβεβαίωση αυτού του φαινομένου. Γιατί στή Δύση είμαστε σέ θέση, μερικοί τουλάχιστον από εμάς, να καταγγέλλουμε τον ολοκληρωτισμό, την αποικιοκρατία, τό εμπόριο των Μαύρων ή την εξόντωση των Ίνδιάνων της Άμερικής. Δεν έχω δει όμως τους απογόνους των Άζτέκων, των Ίνδων ή των Κινέζων να κάνουν μία ανάλογη αυτοκριτική, και βλέπω ακόμα και σήμερα τους Γιαπωνέζους να άρνούνται τίς ωμότητες που διέπραξαν στή διάρκεια του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου. Οί Άραβες καταγγέλλουν άσταμάτητα τον έποικισμό τους από τους Ευρωπαίους, άποδίδοντας σ' αυτόν όλα τά κακά που τους ταλαιπωρούν – την εξαθλίωση, την έλλειψη δημοκρατίας, την παύση της ανάπτυξης του άραβικού πολιτισμού κ.λπ. Όμως ο έποικισμός όρισμένων άραβικών χωρών από τους Ευρωπαίους διάρκεσε, στή χειρότερη περίπτωση, εκατόν τριάντα χρόνια, όπως στην περίπτωση της Άλγερίας, (άπό τό 1830 ως τό 1962). Οί ίδιοι όμως αυτοί Άραβες είχαν ύποδουλωθεί στους Τούρκους και έποικιστεί άπ' αυτούς επί πέντε αιώνες. Η τουρκική κυριαρχία στην Έγγύς και στή Μέση Ανατολή αρχίζει τον 15ο αιώνα και τελειώνει τό 1918. Μόνο που οί Τούρκοι ήταν μουσουλμάνοι – όποτε οί Άραβες δεν μιλούν γι' αυτούς. Η άνθηση του άραβικού πολιτισμού σταμάτησε γύρω στον 11ο, τό πολύ 12ο αιώνα, όχτώ αιώνες προτού τεθεί θέμα κατάκτησης από τή Δύση. Ο ίδιος δέ ο άραβικός πολιτισμός κτίστηκε πάνω στην κατάκτηση, την εξόντωση και/ή τον λίγο πολύ βίαιο προσηλυτισμό των κατακτημένων πληθυσμών. Στην Αίγυπτο, τό 550 μ.Χ. δεν υπήρχαν Άραβες – ούτε στή Λιβύη, στην Άλγερία, στό Μαρόκο ή στό Ίράκ. Βρίσκονται εκεί ως άπόγονοι των κατακτητῶν που ήρθαν και έποίκισαν αυτές τίς χώρες, προσηλυτίζοντας διά της βίας τους ντόπιους πληθυσμούς. Δεν βλέπω όμως να γίνεται καμιά κριτική αυτών των γεγονότων στον άραβικό πολιτισμικό χώρο. Όπως επίσης, μιλάμε για τό εμπόριο των

Μαύρων από τούς Ευρωπαίους από τόν 16ο αιώνα και μετά, αλλά κανείς δέν λέει ότι τό δουλεμπόριο αυτό και ή συστηματική υποδούλωση τῶν Μαύρων ἐγκαινιάστηκαν στήν Ἀφρική ἀπό Ἄραβες ἐμπόρους τόν 11ο-12ο αἰώνα (μέ τή συνενοχή, ὅπως πάντα, τῶν βασιλιάδων και τῶν μαύρων φυλάρχων) οὔτε ότι ή δουλεία ποτέ δέν καταργήθηκε αὐθορμήτως, ἐνῶ συνεχίζει νά υφίσταται σέ ὀρισμένες ἀπ' αὐτές. Δέν ἰσχυρίζομαι ὅτι ὅλα αὐτά ἐξαλείφουν τά ἐγκλήματα πού διέπραξαν οἱ Δυτικοί, λέω ἀπλῶς τοῦτο: πώς ή ἰδιαιτερότητα τοῦ δυτικοῦ πολιτισμοῦ εἶναι ή ἱκανότητά του νά ἀμφισβητεῖ και νά κριτικάρει τόν ἑαυτό του. Ὅπως σέ ὅλες τίς ἄλλες ἱστορίες, ἔτσι και στή δυτική ὑπάρχουν ὠμότητες και φρικαλέα ἐγκλήματα, ἀλλά μόνο στή Δύση δημιουργήθηκε αὐτή ή ἱκανότητα ἐσωτερικῆς ἀμφισβήτησης, θέσης ἐν ἀμφιβόλῳ τῶν ἰδίων της τῶν θεσμῶν και τῶν ἰδεῶν, ἐν ὀνόματι μιᾶς ἔλλογης συζήτησης ἀνάμεσα σέ ἀνθρώπους, πού μένει ἐπ' ἀόριστον ἀνοικτή και δέν ἀναγνωρίζει ἔσχατο δόγμα.

ΟΛΙΒΙΕ ΜΟΡΕΛ: Λέτε κάπου ὅτι τό βάρος τῆς εὐθύνης τῆς δυτικῆς ἀνθρωπότητας –ἀκριβῶς ἐπειδή εἶναι ἐκείνη πού δημιούργησε αὐτή τήν ἐσωτερική ἀμφισβήτηση– σᾶς ὀδηγεῖ στή σκέψη ὅτι ἐκεῖ πρῶτα πρῶτα θά ἔπρεπε νά συντελεστεῖ μιᾶ ριζική ἀλλαγῆ. Μήπως στίς μέρες μας οἱ προϋποθέσεις μιᾶς ἀληθινῆς αὐτονομίας, μιᾶς χειραφέτησης, μιᾶς αὐτοθέσμησης τῆς κοινωνίας, ἴσως μιᾶς «προόδου», μέ ἄλλο ἄλλο μιᾶς ἀνανέωσης τῶν φαντασιακῶν σημασιῶν πού δημιούργησε ή Ἑλλάδα και υἱοθέτησε ή Δυτική Εὐρώπη, λείπουν;

ΚΟΡΝΗΛΙΟΣ ΚΑΣΤΟΡΙΑΔΗΣ: Κατ' ἀρχάς, δέν πρέπει ν' ἀνακατέψουμε στή συζήτησή μας τήν ἰδέα τῆς «προόδου». Στήν ἱστορία δέν ὑπάρχει πρόοδος, μέ ἐξαίρεση τόν ἐργαλειακό τομέα. Μέ μιᾶ ὑδρογονοβόμβα μποροῦμε νά σκοτώσουμε πολύ περισσότερο κόσμο ἀπ' ὅ,τι μ' ἕνα πέτρινο τσεκούρι· και τά σύγχρονα μαθηματικά εἶναι ἀπείρωσ πλουσιότερα, ἰσχυρά και σύνθετα ἀπ' ὅ,τι ή ἀριθμητική τῶν πρωτογόνων. Ἀλλά ἕνας πίνακας τοῦ Πικάσο

δέν ἀξίζει οὔτε περισσότερο οὔτε λιγότερο ἀπό τίς τοιχογραφίες τοῦ Λασκώ και τῆς Ἀλταμίρα, ή μουσική τοῦ Μπαλί εἶναι ἐξαίσιος και οἱ μυθολογίες ὄλων τῶν λαῶν ἔχουν ἐκπληκτική ὀμορφιά και ζάθος. Ἄν δέ μιλήσουμε γιά ήθική, δέν ἔχουμε παρά νά κοιτάξουμε τί συμβαίνει γύρω μας γιά νά πάψουμε νά μιλάμε γιά «πρόοδο». Ἡ πρόοδος εἶναι μιᾶ βαθύτατα καπιταλιστική φαντασιακή σημασία, ἀπό τήν ὀποία παρασύρθηκε ὁ ἴδιος ὁ Μάρξ.

Ἄπό κεῖ και πέρα, ἄν ἐξετάσουμε τή σημερινή κατάσταση, κατάσταση ἀποσύνθεσης και ὄχι κρίσης, κατάσταση ἀποσάθρωσης τῶν δυτικῶν κοινωνιῶν, διαπιστώνουμε μιᾶν ἀντινομία πρῶτου μεγέθους: Τό ἀπαιτούμενο εἶναι κολοσσιαῖο, πάει πολύ μακριά –και οἱ ἄνθρωποι, τέτοιοι πού εἶναι και τέτοιοι πού ἀναπαράγονται συνεχῶς ἀπό τίς δυτικές κοινωνίες μά και ἀπό τίς ἄλλες, βρίσκονται σέ κολοσσιαία ἀπόσταση ἀπ' αὐτό. Τί εἶναι τό ἀπαιτούμενο; Μέ δεδομένη τήν οἰκολογική κρίση, τήν ἀκραία ἀνισότητα τῆς κατανομῆς τῶν πόρων μεταξύ πλούσιων και φτωχῶν χωρῶν, τήν ἀπόλυτη σχεδόν ἀδυναμία νά συνεχίσει τό σύστημα τῆ σημερινῆ του πορεία, τό ἀπαιτούμενο εἶναι μιᾶ νέα φαντασιακή δημιουργία πού ή σημασία της δέν μπορεῖ νά συγκριθεῖ μέ τίποτε ἀνάλογο στό παρελθόν, μιᾶ δημιουργία πού θά ἔβαζε στό κέντρο τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου σημασίες ἄλλες ἀπό τήν αὐξηση τῆς παραγωγῆς και τῆς κατανάλωσης, πού θά ἔθετε στόχους ζωῆς διαφορετικούς, γιά τούς ὀποίους οἱ ἄνθρωποι θά μποροῦσαν νά ποῦν πώς ἀξίζουν τόν κόπο. Αὐτό θά ἀπαιτοῦσε φυσικά μιᾶ ἀναδιοργάνωση τῶν κοινωνικῶν θεσμῶν, τῶν σχέσεων ἐργασίας, τῶν οἰκονομικῶν, πολιτικῶν, πολιτιστικῶν σχέσεων. Αὐτός ὀμως ὁ προσανατολισμός ἀπέχει ἀπίστευτα ἀπό τά ὄσα σκέφτονται, και ἴσως ἀπό τά ὄσα ποθοῦν οἱ ἄνθρωποι σήμε-
ρα. Αὐτή εἶναι ή κολοσσιαία δυσκολία πού πρέπει ν' ἀντιμετωπίσουμε. Θά ἔπρεπε νά θέλουμε μιᾶ κοινωνία στήν ὀποία οἱ οἰκονομικές ἀξίες θά ἔχουν πάψει νά κατέχουν κεντρική (ή μοναδική) θέση, ὅπου ή οἰκονομία θά ἔχει ξαναμπεῖ στή θέση της, δηλαδή θά ἔχει γίνει ἕνα ἀπλό μέσο τοῦ ἀνθρώπινου βίου και ὄχι ὕστατος σκοπός, στήν ὀποία ἐπομένως θά ἔχουμε παραιτηθεῖ ἀπό τήν

τρελή κούρσα προς μία συνεχώς αυξανόμενη κατανάλωση. Αυτό δεν είναι απλώς αναγκαίο για ν' αποφύγουμε την τελεσίδικη καταστροφή του γήινου περιβάλλοντος. Είναι αναγκαίο κυρίως για νά βγοῦμε από την ψυχική και ήθικη έξαθλίωση των σύγχρονων ανθρώπων. Θά ἔπρεπε λοιπόν από δω κι εμπρός οι ἄνθρωποι (μιλάω τώρα για τις πλούσιες χώρες) νά δεχτοῦν ἕνα ἀξιοπρεπές ἀλλά λιτό βιοτικό επίπεδο καί νά παραιτηθοῦν από τήν ἰδέα ὅτι ὁ κεντρικός στόχος τῆς ζωῆς τους εἶναι νά αυξάνεται ἡ κατανάλωσή τους κατά 2 μέ 3% τόν χρόνο. Για νά τό δεχτοῦν αὐτό, θά ἔπρεπε κάτι ἄλλο νά δίνει νόημα στή ζωή τους. Ξέρουμε, ξέρω ποιό εἶναι αὐτό τό κάτι ἄλλο –τί ὠφελεῖ ὁμως, ἀπό τή στιγμή πού ἡ μεγάλη πλειονότητα τοῦ κόσμου δέν τό δέχεται καί δέν κάνει αὐτό πού πρέπει ὥστε νά γίνει πραγματικότητα; Αὐτό τό ἄλλο εἶναι ἡ ἀνάπτυξη τῶν ἀνθρώπων, ἀντί για τήν ἀνάπτυξη τῶν σκουπιδοπροϊόντων. Κάτι τέτοιο θά ἀπαιτοῦσε μιάν ἄλλη ὀργάνωση τῆς ἐργασίας, ἡ ὁποία θά ἔπρεπε νά πάψει νά εἶναι ἀγγασία καί νά γίνει πεδίο προβολῆς τῶν ἱκανοτήτων τοῦ ἀνθρώπου· ἄλλο πολιτικό σύστημα, μιάν ἀληθινή δημοκρατία πού θά συνεπαγόταν τή συμμετοχή ὄλων στή λήψη τῶν ἀποφάσεων· μιάν ἄλλη ὀργάνωση τῆς παιδείας, ὥστε νά διαπλάθονται πολῖτες ἱκανοί νά ἄρχουν καί νά ἄρχονται, σύμφωνα μέ τή θαυμάσια ἔκφραση τοῦ Ἀριστοτέλη –καί οὕτω καθ' ἑξῆς. Ἐννοεῖται ὅτι ὅλα αὐτά θέτουν κολοσσιαῖα προβλήματα: για παράδειγμα, μέ ποιόν τρόπο θά μποροῦσε νά λειτουργήσει μιὰ ἀληθινή, μιὰ ἄμεση δημοκρατία, ὅχι πιά μέ 30.000 πολῖτες, ὅπως στήν Ἀθήνα τῆς κλασικῆς ἐποχῆς, ἀλλά μέ 40 ἑκατομμύρια πολῖτες, ὅπως στή Γαλλία, ἡ ἀκόμα καί μέ πολλά δισεκατομμύρια ἄτομα στήν κλίμακα τοῦ πλανήτη; Προβλήματα κολοσσιαίας δυσκολίας, πού ὁμως κατά τή γνώμη μου μποροῦν νά λυθοῦν –μέ τήν προϋπόθεση ὅτι ἡ πλειονότητα τῶν ἀνθρώπων καί τῶν ἱκανοτήτων τους θά κινητοποιηθεῖ για τή δημιουργία λύσεων, ἀντί νά προβληματίζεται για τό πότε θά μπορέσει ν' ἀποκτήσει τρισδιάστατη τηλεόραση.

Αὐτά εἶναι τά καθήκοντα πού ἔχουμε μπροστά μας –καί ἡ τραγωδία τῆς ἐποχῆς μας εἶναι ὅτι ἡ δυτική ἀνθρωπότητα κάλλε

ἄλλο παρά νοιάζεται γι' αὐτά. Πόσον καιρό ἀκόμα ἡ ἀνθρωπότητα θά κατατρώχεται ἀπό τις ματαιότητες καί τις ψευδαισθήσεις πού ὀνομάζουμε ἐμπορεύματα; Μιά καταστροφή ὁποιοδήποτε εἶδους –οἰκολογική, για παράδειγμα– θά προκαλέσει ἄραγε μιὰ βίαιη ἀφύπνιση, ἡ μήπως τήν ἐμφάνιση αὐταρχικῶν ἢ ὀλοκληρωτικῶν καθεστώτων; Κανείς δέν μπορεῖ ν' ἀπαντήσει σέ τέτοιου εἶδους ἐρωτήματα. Ἐκεῖνο πού μποροῦμε νά ποῦμε, εἶναι ὅτι ὅλοι ὅσοι ἔχουν συνείδηση τοῦ φοβερά σοβαροῦ χαρακτήρα τῶν ζητημάτων πρέπει νά προσπαθήσουν νά μιλήσουν, νά ἀσκήσουν κριτική σ' αὐτή τήν ξέφρενη πορεία πρὸς τήν ἄβυσσο, νά ξυπνήσουν τή συνείδηση τῶν συμπολιτῶν τους.

ΟΛΙΒΙΕ ΜΟΡΕΛ: Πρόσφατα ὁ Φ. Γκοσέν, σ' ἕνα ἄρθρο του στήν ἐφημερίδα *Le Monde*, μιλοῦσε για μιὰ ποιοτική ἀλλαγή: δέκα χρόνια μετά τή «σιωπή τῶν διανοουμένων», ἡ κατάρρευση τοῦ ὀλοκληρωτισμοῦ στήν Ἀνατολική Εὐρώπη λειτουργεῖ ὡς ἐπικύρωση τοῦ δυτικοῦ δημοκρατικοῦ μοντέλου καί οἱ διανοούμενοι ξαναπαίρνουν τόν λόγο για νά ὑπερασπιστοῦν αὐτό τό μοντέλο, ἐπικαλούμενοι ἄλλος τόν Φουκουγιάμα, ἄλλος τόν Τοκβίλ καί τήν περιρρέουσα συναίνεση σχετικά μέ τήν «ἀδύναμη σκέψη». Σίγουρα δέν εἶναι αὐτή ἡ «ἀλλαγή» πού ἐσεῖς εὐχέστε...

ΚΟΡΝΗΛΙΟΣ ΚΑΣΤΟΡΙΑΔΗΣ: Ἄς ποῦμε κατ' ἀρχήν πώς οἱ φονασκίες τοῦ 1982-1983 για τή «σιωπή τῶν διανοουμένων» ἦταν ἀπλῶς καί μόνο μιὰ ἐπιχείρηση μικροπολιτικῆς. Αὐτοί πού φωνασκοῦσαν ἤθελαν νά σπεύσουν οἱ διανοούμενοι νά βοηθήσουν τό Σοσιαλιστικό Κόμμα, πράγμα πού λίγοι ἄνθρωποι ἦταν διατεθειμένοι νά κάνουν (ἔστω καί ἂν κάμποσοι ἀπ' αὐτούς ἐμεταλλεύτηκαν τήν εὐκαιρία για νά κερδίσουν θέσεις κ.λπ.). Καθώς παράλληλα –για τόν παραπάνω λόγο ἢ καί για ἄλλους– κανείς δέν ἤθελε νά ἀσκήσει κριτική, στό Σοσιαλιστικό Κόμμα οἱ διανοούμενοι ἔμειναν ἄφωνοι ἰχθύες. Ὅλα αὐτά ὁμως ἀφοροῦν ἀποκλειστικά τόν μικρόκοσμο τοῦ Παρισιοῦ, δέν ἔχουν κανένα ἐνδιαφέρον καί βρίσκονται πολύ μακριά ἀπ' τό θέμα μας. Οὔτε

καί ὑπάρχει «ἀφύπνιση» τῶν διανοουμένων μέ αὐτή τήν ἔννοια.

Πιστεύω ἐπίσης ὅτι αὐτό πού ὀνομάσατε «περιρρέοντα τοκβιλισμό» θ' ἀποδειχτεῖ βραχύβιο. Ὁ Τοκβίλ εἶναι ἕνας πολύ σημαντικός στοχαστής, κανεῖς δέν τό ἀμφισβητεῖ. Ὅταν πῆγε στίς Ἠνωμένες Πολιτεῖες τή δεκαετία τοῦ 1830, πολύ νέος, εἶδε πράγματα πολύ σημαντικά, ἀλλά δέν εἶδε κάποια ἄλλα, ἐξίσου σημαντικά. Γιά παράδειγμα, δέν ἔδωσε τήν πρέπουσα σημασία στήν κοινωνική καί πολιτική διαφοροποίηση πού εἶχε ἤδη πλήρως ἐγκαθιδρυθεῖ στήν ἐποχή του, οὔτε στό ὅτι τό φαντασιακό τῆς ἰσότητας περιοριζόταν σέ ὀρισμένες ὀψεις τῆς κοινωνικῆς ζωῆς καί δέν ἄγγιζε καθόλου τίς πραγματικές σχέσεις ἐξουσίας. Θά γινόταν βέβαια κανεῖς πολύ ἀντιπαθητικός ἄν ρωτοῦσε τούς σημερινούς τοκβιλικούς, πραγματικούς καί κατ' ἐπίφασιν: καί τί ἔχετε τάχα νά πεῖτε, ὡς τοκβιλικοί, γιά τίς ἔντονες κοινωνικές καί πολιτικές διαφοροποιήσεις πού καθόλου δέν μετριάζονται, γιά τίς νέες πού δημιουργοῦνται, γιά τόν ἔντονα ὀλιγαρχικό χαρακτήρα τῶν δῆθεν «δημοκρατιῶν», γιά τή διάβρωση τῶν οἰκονομικῶν ἀλλά καί τῶν ἀνθρωπολογικῶν προϋποθέσεων τῆς «πορείας πρὸς τήν ἐξίσωση τῶν συνθηκῶν», γιά τήν ἐξόφθαλμη ἀνικανότητα τοῦ δυτικοῦ πολιτικοῦ φαντασιακοῦ νά διεισδύσει σέ εὐρύτατες περιοχές τοῦ μή δυτικοῦ κόσμου; Καί γιά τή γενικευμένη πολιτική ἀπάθεια; Βέβαια, γιά τό τελευταῖο αὐτό θέμα θά μᾶς ποῦν ὅτι ὁ Τοκβίλ διέβλεπε ἤδη ἀπό τότε τήν ἐμφάνιση ἑνός «κράτους-προστάτη» ἀλλά τό κράτος μπορεῖ πράγματι νά εἶναι προστάτης (πράγμα πού ἀκυρώνει ὅποιαδήποτε ἰδέα «δημοκρατίας»), καθόλου ὅμως «εὐμενής», ὅπως πίστευε ὁ Τοκβίλ. Εἶναι ἕνα ἐντελῶς γραφειοκρατικοποιημένο κράτος, παραδομένο στά ἰδιωτικά συμφέροντα, διαβρωμένο ἀπό τή διαφθορά, ἀνίκανο ἀκόμη καί νά κυβερνήσει, δεδομένου ὅτι ὀφείλει νά διατηρεῖ μιάν ἀσταθῆ ἰσορροπία ἀνάμεσα στά κάθε εἶδους λόμπι πού κατακερματίζουν τή σύγχρονη κοινωνία. Ἡ δέ «αὐξανόμενη ἰσότητα τῶν συνθηκῶν» κατάντησε νά σημαίνει ἀπλῶς τήν ἀπουσία ἐξωτερικῶν σημαδιῶν τῶν κληρονομημένων προνομίων καί τήν ἐξίσωση ὄλων μέσῳ τοῦ γενικοῦ ἰσοδυνάμου, δηλαδή τοῦ χρήμα

τος –φτάνει νά τό διαθέτεις. Ἄν θές νά νοικιάσεις μιά σουίτα στό Κριγιόν ἢ στό Ρίτς κανεῖς δέν θά σέ ρωτήσῃ ποιός εἶσαι ἢ τί ἔκανε ὁ παππούς σου. Φτάνει νά εἶσαι καλοντυμένος καί νά ἔχεις γερό τραπεζικό λογαριασμό.

Ὁ «θρίαμβος τῆς δημοκρατίας» δυτικοῦ τύπου διάρκεσε μερικούς μῆνες. Αὐτό πού βλέπουμε τώρα, εἶναι ἡ κατάσταση τῆς Ἀνατολικῆς Εὐρώπης καί τῆς πρώην «ΕΣΣΔ», τῆς Σομαλίας, τοῦ Ρουάντα-Μπουρούντι, τοῦ Ἀφγανιστάν, τῆς Αἰτῆς, τῆς Ἀφρικῆς νοτίως τῆς Σαχάρας, τοῦ Ἰράν, τοῦ Ἰράκ, τῆς Αἰγύπτου, τῆς Ἀλγερίας καί παραλείπω ἀρκετές. Ὅλες αὐτές οἱ συζητήσεις ἀποπνέουν ἐπαρχιωτισμό. Συζητᾶμε σάν τά θέματα πού εἶναι τῆς μόδας στή Γαλλία νά κάλυπταν πλήρως τά προβλήματα πού ἀπασχολοῦν τόν πλανήτη. Ὅμως ὁ πληθυσμός τῆς Γαλλίας ἀντιστοιχεῖ στό 1% τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Γῆς. Εἴμαστε κάτι λιγότερο ἀπό ἐλάχιστοι.

Ἡ συντριπτική πλειονότητα τοῦ πληθυσμοῦ πάνω στόν πλανήτη δέν βιώνει τήν «ἐξίσωση τῶν συνθηκῶν» ἀλλά τήν ἐξαθλίωση καί τήν τυραννία. Καί, ἀντίθετα ἀπ' ὅ,τι πίστευαν τόσο οἱ φιλελεύθεροι ὅσο καί οἱ μαρξιστές, οὐδόλως ἐτοιμάζεται νά δεχτεῖ τό δυτικό μοντέλο τῆς φιλελεύθερης καπιταλιστικῆς πολιτείας. Τό μόνο πού γυρεύει στό δυτικό μοντέλο εἶναι τά ὄπλα καί τά καταναλωτικά ἀντικείμενα –οὔτε τό habeas corpus, οὔτε τή διάκριση τῶν ἐξουσιῶν. Αὐτό εἶναι πασίδηλο προκειμένου γιά τίς μουσουλμανικές χῶρες –ἕνα δισεκατομμύριο κάτοικοι– γιά τήν Ἰνδία –σχεδόν ἄλλο ἕνα δισεκατομμύριο–, γιά τήν Ἀφρική, τήν Κίνα –ἀκόμα ἕνα δισεκατομμύριο–, γιά τίς περισσότερες χῶρες τῆς Νοτιοανατολικῆς Ἀσίας καί τῆς Λατινικῆς Ἀμερικῆς. Ἡ παγκόσμια κατάσταση, ἐξαιρετικά σοβαρή, καθιστᾶ καταγέλαστες τόσο τήν ἰδέα τοῦ «τέλους τῆς ἱστορίας» ὅσο καί τήν ἰδέα τοῦ οἰκουμενικοῦ θρίαμβου τοῦ δυτικοῦ «δημοκρατικοῦ μοντέλου». Αὐτό δέ τό «μοντέλο» χάνει τό περιεχόμενό του καί στίς ἴδιες τίς χῶρες καταγωγῆς του.

OLIBIE MOREL: Οἱ δριμεῖες ἐπικρίσεις πού διατυπώνετε ἐναντίον

του φιλελεύθερου δυτικού μοντέλου δέν πρέπει νά μᾶς ἐμποδίσουν νά δοῦμε τίς δυσκολίες πού παρουσιάζει τό δικό σας συνολικό πολιτικό πρόταγμα. Σέ πρώτη φάση, ἡ δημοκρατία εἶναι γιά σᾶς ἡ φαντασιακή δημιουργία ἑνός προτάγματος αὐτονομίας καί αὐτοθέσμησης, πού ἐπιθυμεῖτε νά θριαμβεύει. Σέ δεύτερη φάση, ἐμπνέετε ἀπ' τό πρόταγμα τῆς αὐτονομίας καί τῆς αὐτοθέσμησης γιά νά ἀσκήσετε κριτική στόν φιλελεύθερο καπιταλισμό. Δύο ἐρωτήματα: πρῶτον, δέν εἶναι αὐτός ἕνας δικός σας τρόπος νά ξεκόψετε ἀπ' τόν μαρξισμό συνεχίζοντάς τον, ὡς πρόταγμα καί ὡς κριτική; καί δεύτερον, δέν ὑπάρχει ἐδῶ μιά ἀσάφεια, δεδομένου ὅτι ἡ «αὐτονομία» αὐτή εἶναι ἀκριβῶς ἐκεῖνο πού ἀπό τή δομή του χρειάζεται ὁ καπιταλισμός γιά νά λειτουργήσει, ἐξατομικεύοντας τήν κοινωνία, «προσωπικοποιώντας» τήν πελατεία, δημιουργώντας ὑπάκουους καί χρήσιμους πολίτες, οἱ ὁποῖοι θά ἔχουν ἐσωτερικεύσει τήν ἰδέα ὅτι καταναλώνουν αὐτοβούλως, ὅτι ὑπακούουν αὐτοβούλως, κ.λπ.;

ΚΟΡΝΗΛΙΟΣ ΚΑΣΤΟΡΙΑΔΗΣ: Ἀρχίζω ἀπό τό δεύτερο ἐρώτημά σας, πού βασίζεται σέ μιά παρεξήγηση. Ἡ ἐξατομίκευση τῶν ἀτόμων δέν σημαίνει αὐτονομία. Ὅταν ἕνα ἄτομο ἀγοράζει ἕνα ψυγεῖο ἢ ἕνα αὐτοκίνητο, κάνει αὐτό πού κάνουν ἄλλα 40 ἑκατομμύρια ἄτομα, καί δέν ὑπάρχει στήν πράξη του αὐτή οὔτε ἀτομικότητα οὔτε αὐτονομία. Αὐτή ἀκριβῶς εἶναι μιά ἀπό τίς ἀπάτες τῆς σύγχρονης διαφήμισης: «Κάντε τήν προσωπική σας ἐπιλογή, ἀγοράστε τό Χ ἀπορρυπαντικό». Καί ἰδού, ἑκατομμύρια ἄτομα «ἐπιλέγουν προσωπικά» ἀγοράζοντας τό ἴδιο ἀπορρυπαντικό. Ἡ πάλι, 20 ἑκατομμύρια οἰκογένειες πατοῦν τήν ἴδια ὥρα καί τό ἴδιο λεπτό τό ἴδιο κουμπί τῆς τηλεόρασής τους γιά νά δοῦν τίς ἴδιες βλακειές. Καί ἐδῶ βρίσκεται ἡ ἀσυγχώρητη σύγχυση ἀνθρώπων ὅπως ὁ Λιποβετσκί καί ἄλλοι, πού μιλοῦν γιά ἀτομικισμό, γιά ναρκισσισμό κ.λπ., σάν νά εἶχαν χάψει οἱ ἴδιοι αὐτές τίς διαφημιστικές ἀπάτες. Ὁ καπιταλισμός, ὅπως δείχνει αὐτό ἀκριβῶς τό παράδειγμα, δέν ἔχει ἀνάγκη τήν αὐτονομία ἀλλά τόν κομπορρισμό. Ὁ σημερινός του θρίαμβος ἔγκειται στό ὅτι

ζοῦμε σέ μιά ἐποχή γενικευμένου κομπορρισμοῦ – ὄχι μόνο ὡς πρὸς τήν κατανάλωση ἀλλά καί ὡς πρὸς τήν πολιτική, τίς ἰδέες, τήν κουλτούρα κ.λπ.

Τό πρῶτο σας ἐρώτημα εἶναι πιό σύνθετο. Κατ' ἀρχήν ὅμως μιά «ψυχολογική» διευκρίνιση. Βεβαίως καί ὑπῆρξα μαρξιστής· ὅμως οὔτε ἡ κριτική τοῦ καπιταλιστικοῦ καθεστώτος οὔτε τό πρόταγμα τῆς χειραφέτησης ἐπινοήθηκαν ἀπό τόν Μάρξ. Καί νομίζω ὅτι ἡ πορεία μου δείχνει πῶς ἡ πρωταρχική μου ἔγνοια δέν ἦταν ποτέ νά «σώσω» τόν Μάρξ. Ἄσκησα πολύ νωρίς κριτική στόν Μάρξ ἀκριβῶς ἐπειδὴ ἀνακάλυψα ὅτι δέν εἶχε μείνει πιστός στό πρόταγμα τῆς αὐτονομίας.

Ὅσο γιά τό βάθος τοῦ ἐρωτήματος, πρέπει νά πιάσουμε τά πράγματα ἀπό τήν ἀρχή. Ἡ ἀνθρώπινη ἱστορία εἶναι δημιουργία· αὐτό σημαίνει ὅτι ἡ θέσμηση τῆς κοινωνίας εἶναι πάντοτε αὐτοθέσμηση· αὐτοθέσμηση ὅμως πού οὔτε ἔχει, οὔτε θέλει νά ἔχει συνείδηση τοῦ ἑαυτοῦ της. Ὅταν λέμε πῶς ἡ ἱστορία εἶναι δημιουργία, σημαίνει ὅτι δέν μποροῦμε οὔτε νά ἐξηγήσουμε οὔτε νά συνάγουμε ἕναν τύπο κοινωνίας στηριζόμενοι σέ κάποιους πραγματικούς παράγοντες ἢ σέ κάποιους συλλογισμούς. Ἡ γέννηση τοῦ ἰουδαϊσμοῦ δέν ἐξηγεῖται μέ τόν χαρακτήρα τῆς ἐρήμου ἢ μέ τό τοπίο τῆς Μέσης Ἀνατολῆς – οὔτε ἄλλωστε, ὅπως ἔχει γίνει πάλι τοῦ συρμοῦ νά λέγεται, μέ τή «φιλοσοφική» ἀνωτερότητα τοῦ μονοθεϊσμοῦ σέ σχέση μέ τόν πολυθεϊσμό. Ὁ ἐβραϊκός μονοθεϊσμός εἶναι δημιούργημα τοῦ ἐβραϊκοῦ λαοῦ. Ἡ ἑλληνική γεωγραφία ἢ ἡ κατάσταση τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων τῆς ἐποχῆς δέν μποροῦν νά ἐξηγήσουν τή γέννηση τῆς δημοκρατικῆς ἑλληνικῆς πόλεως. Ὁ μεσογειακός κόσμος ἦταν γεμάτος ἀπό πόλεις-κράτη καί ἡ δουλεία ὑπῆρχε παντοῦ – στή Φοινίκη, στή Ρώμη, στήν Καρχηδόνα. Ἡ δημοκρατία ὑπῆρξε ἑλληνικό δημιούργημα – δημιούργημα βέβαια περιορισμένο, ἀφοῦ ὑπῆρχε ἡ δουλεία, ἡ θέση τῶν γυναικῶν κ.λπ. Ἀλλά ἡ σπουδαιότητα αὐτοῦ τοῦ δημιουργήματος βρίσκεται στήν ἰδέα ὅτι μιά συλλογική ὄντοτητα μπορεῖ νά αὐτοθεσμιζέται ρητά καί νά αὐτοκυβερνιέται, μιά ἰδέα ἀδιανόητη ἐκεῖνη τήν ἐποχή γιά τόν ὑπόλοιπο κόσμο.

κομμάτων. Υπάρχει επίσης ή στρατηγική τής επιδείνωσης, πού επιθυμεί νά χειροτερέψει ή κατάσταση, ώστε νά βγοῦμε ἀπό τή γενικευμένη ἀπάθεια. Υπάρχει ὁμως καί ή στρατηγική τοῦ ἐπείγοντος, πού προχωρεῖ πρὸς τό ἀπρόοπτο. Πῶς καί ἀπό ποιούς θά ἔρθει αὐτό πού ἐσεῖς ἀποκαλεῖτε «νά συλλάβουμε κάτι ἄλλο, νά δημιουργήσουμε κάτι ἄλλο ;»

ΚΟΙΝΩΝΙΑ

ΚΟΡΝΗΛΙΟΣ ΚΑΣΤΟΡΙΑΔΗΣ: Τό εἶπατε ἐσεῖς ὁ ἴδιος, δέν μπορῶ μόνος μου ν' ἀπαντήσω σ' αὐτά τά ἐρωτήματα. Ἄν ὑπάρχει μιὰ ἀπάντηση, θά τή δώσει ή μεγάλη πλειονότητα τοῦ λαοῦ. Ἐγώ ἐκεῖνο πού διαπιστώνω εἶναι, ἀπό τή μιὰ, τίς κολοσσιαῖες διαστάσεις τῶν ὅσων πρέπει νά γίνουν καί τίς δυσκολίες τους, τήν ἔκταση τῆς ἀπάθειας καί τῆς ιδιωτικοποίησης στίς σύγχρονες κοινωνίες, τήν ἐφιαλτική διαπλοκή τῶν προβλημάτων πού ἀντιμετωπίζουν οἱ πλούσιες χῶρες μέ τά προβλήματα πού ἀντιμετωπίζουν οἱ φτωχές, καί οὕτω καθεξῆς. Ἀπό τήν ἄλλη ὁμως δέν μποροῦμε νά ποῦμε ὅτι οἱ δυτικές κοινωνίες εἶναι νεκρές, ὅτι εἶναι ἱστορικά τελειωμένες. Δέν ζοῦμε ἀκόμα στή Ρώμη ἢ στήν Κωνσταντινούπολη τοῦ 4ου αἰώνα, ὅπου ή νέα θρησκεία εἶχε παγώσει κάθε κίνηση, καί ὅπου τά πάντα ἦταν στά χέρια τοῦ αὐτοκράτορα, τοῦ πάπα ἢ τοῦ πατριάρχη. Υπάρχουν σημάδια ἀντίστασης, ἄνθρωποι πού ἀγωνίζονται ἐδῶ κι ἐκεῖ, στή Γαλλία ὑπῆρξαν τά τελευταῖα δέκα χρόνια οἱ συντονισμοί, ὑπάρχουν ἀκόμα σημιαντικά βιβλία πού ἐκδίδονται. Στήν ἀλληλογραφία πού ἀπευθύνεται στήν ἐφημερίδα *Le Monde* βρίσκω συχνά ἐπιστολές πού ἐκφράζουν ἀπόψεις ἀπολύτως ὑγιεῖς καί κριτικές.

Δέν μπορῶ φυσικά νά ξέρω ἂν ὅλα αὐτά ἀρκοῦν γιά ν' ἀντιστρέφουν τήν κατάσταση. Ἐκεῖνο πού εἶναι σίγουρο, εἶναι ὅτι ὅσοι ἔχουν συνείδηση τῆς σοβαρότητας αὐτῶν τῶν ζητημάτων πρέπει νά κάνουν ὅ,τι εἶναι δυνατόν -εἴτε πρόκειται γιά τόν προφορικό ἢ τόν γραπτό λόγο εἴτε ἀπλῶς γιά τή στάση τους στόν χῶρο ὅπου βρίσκονται - ὥστε ὁ κόσμος νά ξυπνήσει ἀπό τόν σημερινό του λήθαργο καί ν' ἀρχίσει νά δρᾷ πρὸς τήν κατεύθυνση τῆς ἐλευθερίας.